

ВІДГУК

офіційного опонента

на дисертацію Мальченка Олега Євгеновича «Артилерійський арсенал Київської фортеці у другій половині XVII ст.: формування, структура, функції», подану на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України

Лімітрофне положення України на стику трьох цивілізацій: західноєвропейської, православно-візантійської й ісламської – зумовило переплетіння різних історико-культурних, технологічних впливів та створило цікаве, в окремих випадках унікальне, поєднання відмінних традицій та інститутів. Подібне явище проявлялося в різних сферах життя українського суспільства, зокрема і у військовій. Численні дослідження, присвячені військовому мистецтву ранньомодерної доби, розглядали цю сферу переважно як самодостатнє вітчизняне явище, поза загальноєвропейськими процесами і тенденціями. Лише останнім часом з'явилися спроби вписування вітчизняних процесів у загальноєвропейські. Зовсім новаторськими виглядають дослідження, в яких регіональні чи локальні явища вивчаються як елемент масштабної системи тогочасних військово-політичних подій. Як наслідок, було встановлено, що технологічні новації у військовій сфері виникали у найбільш розвинених країнах Європи (Голландія, Швеція та ін.) й поширювалися по інших регіонах континенту. При цьому важливе значення мали відносини між окремими європейськими державами і сформована після завершення Тридцятилітньої війни перша в історії система міжнародних відносин. Московська держава, хоч і знаходилася на периферії цієї системи, але бралася до уваги як важливий чинник у реальному балансі сил на континенті. Звідси й інтенсивні контакти у військовій сфері, насамперед з протестантськими країнами, що вели до обмеженого постачання озброєння й не самих передових технологій у Московську державу. Артилерійський арсенал Київської фортеці, що знаходилася на її південно-західних рубежах,

практиці методик у вивчення української артилерії ранньомодерної доби. Як наслідок, у роботі вдалося логічно поєднати результати вивчення речових, зображальних і писемних джерел.

О. Мальченко у своїй дисертації використав, крім комплексу гармат та боєприпасів до них, збережених у різних музейних зібраннях, документальні зібрання архівів та бібліотек (в тому числі й іноземних), опубліковані щоденники й спогади осіб, причетних прямо чи опосередковано до формування, функціонування, еволюції артилерійського арсеналу Київської фортеці. Серед них особливе місце щоденник шотландця Патрика Гордона. Основу джерельної бази дослідження склали докладні описи київського артилерійського арсеналу часу його активної ролі в оборонній та наступальній політиці Москви на її південно-західних рубежах. Серед письмових джерел важливе значення для проведення дисертаційного дослідження мали книги й стовбці московських приказів, зокрема Пушкарського, Артилерійського, Розрядного та Посольського, в яких відкладалася інформація щодо різноманітних аспектів функціонування артилерійського арсеналу Київської фортеці. При цьому О. Мальченко встановив розходження між документальними записами й реальними фізичними параметрами гармат, дійшов до висновку про тотожність згадуваних у джерелах «залізних» і «чавунних» гармат, простежив попередню історію «київських» гармат. Критика джерел дала можливість автору сформулювати ряд важливих новаторських висновків.

Автор у дослідженні опирався на досягнення попередньої історіографії, як вітчизняної так і зарубіжної. Залучення останньої дозволила О. Мальченку широко застосувати метод аналогії, порівняти технічні можливості нібито подібних за маркуванням гармат різних країн, встановити ступінь відставання московської артилерії від італійської, португальської, голландської чи шведської, реконструювати заходи, скеровані на подолання цього відставання. На основі проведеного дослідження О. Мальченко визнав сумнівними деякі твердження своїх попередників щодо техніко-тактичних

даних окремих видів гармат, їх ролі в тих чи інших військових операціях. Досконале знання зарубіжної історіографії сприяло реконструкції процесу лиття гармат, встановлення основних центрів їх виробництва, шляхів експорту на європейську периферію, напрямів постачання сировини, насамперед олова й міді з тодішніх місць їх видобування.

О. Мальченко висунув та обґрунтував у дисертації цілий ряд науково значимих положень, що дають можливість переглянути, а в ряді випадків докорінно змінити традиційні твердження попередньої історіографії, дотичні до досліджуваної проблеми. Ці положення можуть бути сформульовані наступним чином:

- проаналізовано, систематизовано, датовано й інтерпретовано комплекс гармат Київської фортеці другої половини XVII ст.;
- встановлено місця їх виробництва та метрику потрапляння до артилерійського арсеналу Київської фортеці;
- досліджено можливості лиття гармат у Києві, наведено приклади такого лиття й простежено його роль в розвитку процесу виробництва артилерії на українських землях впродовж XVI – початку XVIII ст.;
- вивчено таке арсенальне явище як «гранатна лабораторія», за результатами чого складено словник природних і хімічних матеріалів та їх потенційного рецептурного використання;
- проаналізовано символіку гармат московського виробництва київського арсеналу, виділено три види символіки – вершник (в майбутньому св. Георгій), двоголовий орел, хрест на підставці (православний хрест Голгофи); встановлені символічні знаки гармат польсько-литовського, голландського, італійського виробництва;
- обґрунтовано зв'язок формування й ролі артилерійського арсеналу в Київській фортеці з воєнно-політичними інтересами владних інститутів у Москві;
- вписано функціонування цього артилерійського арсеналу в регіональний, загальнодержавний та цивілізаційний контекст.

У дисертаційному дослідженні О. Мальченка, на наш погляд, правильно сформульовані об'єкт і предмет дослідження. Не викликають жодного заперечення територіальні межі дослідження, його мета й дослідницькі завдання. Окремо слід відзначити, що автор у дослідженні здійснює ретроспективні «подорожі» в минуле (з точки зору хронологічних меж дослідження) артилерійської справи в українських землях, доводячи таким чином безперервність і спадковість основних її рис з польсько-литовською добою.

Автор виявив себе як кваліфікований дослідник, що успішно вирішив поставлені дослідницькі завдання. Фахове володіння методами дослідження, які притаманні не лише для історичної науки, але й для фізики, хімії, архітектури, дали можливість автору ґрунтовно проаналізувати артилерійський арсенал Києва другої половини XVII ст., його залежність від правових і воєнно-галузових норм, базових соціальних стосунків, інституційних та звичаєвих механізмів. Особливо слід наголосити на розкритті автором зв'язку артилерійського арсеналу Києва з поширенням передової інженерної думки, змінами в організації військової справи, реальною геополітичною ситуацією в регіонах Східної та Центрально-Східної Європи.

Дисертаційне дослідження містить масивний комплекс додатків, що не лише ілюструють виклад матеріалу, його аналіз, але й демонструють дослідницький інструментарій автора, його поетапне застосування щодо досліджуваних об'єктів.

Разом з тим, робота не вільна від окремих неточностей і недоліків. Відразу відзначу, що у більшості випадків критика носить дискусійний чи полемічний характер.

Здається, що незайвою у роботі була б картосхема шляхів постачання Київської фортеці гарматами. Запропоновані автором викликають деякі сумніви. Зокрема, шлях від Путивля до Києва містить два пункти під назвою «Бровари» (с. 346, 352, автореферат с. 24). Якщо «Бровари» як останній

пункт перед Києвом жодних заперечень не викликають, то «Бровари» між Ніжином і Кобищею відшукати неможливо. Виходячи з логіки, це мала бути б Носівка. Картосхема, без сумніву, пролила б світло на цю колізію.

Певні застереження викликає вироблені автором словесні конструкції чи термінологія, які характеризується або бароковістю, або значною модернізацією. До перших відносяться, на нашу думку, «суперкультура української артилерії» (с. 102), «будівля» української історичної артилерії не зведена» (с. 103) тощо. Принагідно слід відзначити, що поняття «українська артилерія» у розумінні автора є витвореним, штучним, бо включає, принаймні, три мало залежні між собою сегменти – річпосполитську артилерію Правобережної України, насамперед Львова і Кам'янця, козацьку Гетьманщини і київську домінантно Московської держави. О. Мальченко, прекрасно розуміючи це, пропонує вживати альтернативне поняття «українська історична артилерія», хоч і не завжди послідовно (див., наприклад, с. 119). З історіографічної точки зору такий погляд політично обгрунтований, бо саме історіографія цементує єдність історії будь-якого народу (приклади: Індія, Пакистан, Румунія тощо). З джерелознавчої точки зору такий погляд не є достовірним. Відтак, поняття «українська артилерія як мозаїчна системна цінність» (с. 103) цілком прийнятне для популярних і науково-популярних праць, але його бажано уникати в суто наукових дослідженнях, з чим погоджується і автор дослідження. До відверто модернізованих понять слід віднести вживані автором «процес деіндустріалізації» (с. 104), «інвестори виробництва стволів» (с. 107), «російська воєнна думка XVI–XVII ст.» (с. 122), «військово-промисловий комплекс Росії» (с. 226). Зрозуміло й без локального семантичного їх аналізу, що ці поняття застосовувати до другої половини XVII ст. не є правомірним.

У розділі II, присвяченому теоретичним проблемам вивчення Київського артилерійського арсеналу, інколи текст переобтяжений відступами рекомендаційного характеру. Останні, на відміну від літератури навчального характеру, є зовсім необов'язковими в наукових дослідженнях.

О. Мальченко поділяє гармати на давні (що не промовляють, в авторському уточненні) й історичні (с. 111). Останні, на відміну від перших, містять текст, виражений в символіці. Але чи відсутність тексту є критерієм обов'язкового «мовчання гармат»? А як же потенційна типологічна подібність, супутні письмові джерела, які створюють передумови ідентифікації «мовчазних» гармат?

Твердження автора про те, що до середини XVIII ст. колонізаційна ініціатива згасла, а загроза татарсько-турецького вторгнення зійшла нанівець, і, як наслідок, у Правобережжі припинилося активне використання гармат» (с. 107) вірна частково – у другій своїй частині. Колонізаційна ініціатива до середини XVIII ст. ще далеко не згасла, а лише входила у чергову фазу «припливу», тобто підйому. І взагалі, зв'язок між колонізацією і використанням артилерії, що передбачало будівництво замків, зник значно раніше, принаймні з початку XVIII ст.

На с. 129 О. Мальченко стверджує, що нероздільність православної символіки й державної емблематики на гарматах XVII ст. є наслідком відсутності правової бази для існування в Московській державі класичної геральдики (с. 129). В даному випадку автор ігнорує соціальну природу православно-візантійської цивілізації з її ідеєю «симфонії», вкоріненої у Московській державі після оформлення теорії «Москва – третій Рим». Як здається, сама ця ідея латентно впливала на зображення поєднання православної символіки й державної емблематики на виготовлених у Москві гарматах.

Опискою слід вважати речення, в якому автор зазначає, що Московська держава знаходилася на західних кордонах розповсюдження європейського гарматного виробництва (с. 122). Навряд, чи коректно називати Нідерланди «Нижніми Землями» (с. 224). Еклектично виглядає окреслення «зустрічі» Московської держави «не лише з католицьким Заходом, а й зі шведським протестантським світом, скандинавським єпископальним лютеранством, з кальвінізмом через англійських купців...» (с. 236). Чому шведські лютерани

відділені від скандинавських? Англіїців ні до, ні після Актів Супрематії 1534 і 1559 рр. аж ніяк не можна ідентифікувати як кальвіністів. Та й в наступному більший вплив на Англіканську церкву здійснило лютеранство. На с. 282, аналізуючи діяльність київського гарматного майстра Івана Степанова, О. Мальченко зазначає, що полкові адміністрації Київщини були орієнтовані на інші виробничі центри (с. 282). Про які полки, крім Київського, пише автор невідомо й незрозуміло.

Зрештою, в роботі неодноразово О. Мальченко посилається на монографію (так виникає з посилання) М. Ковальського «Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI–XVII ст.» (Київ: Наукова думка, 1992) (с. 32, 520; автореф., С. 6). Автору відгуку невідома монографія М. Ковальського під такою назвою; можливо, йдеться про статтю цього автора під аналогічною назвою, поміщену в «Українському археографічному щорічнику» (Вип. 1. С. 261–273).

В цілому ж, вказані недоліки й неточності не впливають на загальний високий науковий рівень дисертаційного дослідження.

Результати отримані в результаті виконання даного дисертаційного дослідження можуть бути використані при написанні шкільних і вузівських підручників з історії України та країн Центрально-Східної Європи, посібників з епіграфіки, емблематики, зброярства, джерелознавчих та краєзнавчих праць, при підготовці монографічних та узагальнюючих праць з історії військового мистецтва, артилерійських осередків Гетьманщини, українських земель Московської держави, Речі Посполитої.

Дисертаційне дослідження оформлене згідно вимог, запропонованих Державною атестаційною комісією; зміст автореферату й основних положень дисертації є ідентичним. Дисертація О. Мальченка є завершеною працею, в якій отримані нові науково обґрунтовані результати, що в сукупності вирішують важливу для української історичної науки проблему дослідження процесу формування, функціонування й структури артилерійського арсеналу Київської фортеці другої половини XVII ст.

За актуальністю, науковою новизною і практичною значимістю дисертаційна робота «Артилерійський арсенал Київського фортеці другої половини XVII ст.: формування, структура, функції» відповідає вимогам п. 10 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567, а Мальченко Олег Євгенович заслуговує на присвоєння наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України".

2/V 2018 р.

Доктор історичних наук,
професор кафедри країнознавства
Національного університету
"Острозька академія"

[Handwritten signature]

П.М.КУЛАКОВСЬКИЙ

ПІДПИС П.М. Кулаковського
ПІДТВЕРДЖУЮ
НАЧАЛЬНИК ВІДДІЛУ
КАДРІВ НАУ "ОА"

[Handwritten signature]

[Handwritten signature] Намінське

Інститут українознавства
ім. І.Крип'яковича НАН України
ВХІД № 348 / спеукадо
" 3 " травня 2018 р.